

Leszek Gardeła

Face Down: The Phenomenon of Prone Burial in Early Medieval Poland

ABSTRACT

Gardeła L. 2015. Face Down: The Phenomenon of Prone Burial in Early Medieval Poland. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 10, 99–136

This paper examines the phenomenon of prone burial in early medieval Poland in the period between the 10th and 13th centuries. Among individuals treated this way were mainly adult men, but several examples of prone burials of females have also been discovered. Over the years prone burials from Poland have been interpreted by many archaeologists in the light of so-called ‘anti-vampire’ practices which were allegedly intended to protect the society against the living dead. By adopting an intercultural perspective, this article seeks to nuance these one-sided views and attempts to demonstrate that prone burials may have held a much wider range of meanings. It is argued that they may have been burials of criminals or various social deviants and that in some instances they could have perhaps signalled a religious and *post-mortem* act of penance.

Keywords: atypical burials, Poland, prone burials, Slavs, vampires

Received: 1.04.2016. **Revised:** 10.05.2016. **Accepted:** 1.06.2016

Introduction: Prone burial and the problem of early medieval Slavic ‘vampirism’

Prone burial is a funerary phenomenon which occurs in various parts of the world and among numerous societies (e.g. Kyll 1964; Reynolds 2009, 89–91, 160–161; Arcini 2009; Brather 2009; Barber 2010, 44–46, 49–50; Duma 2010, 80, 104–105, 108, 110; Gardeła 2011; 2012; 2013; Skóra 2014; Toplak 2015). Although prehistoric and medieval examples of interring people face down are often interpreted as reflecting fear of revenants, a cross-cultural exploration of such practices leads to the conclusion that they were endowed with a wide range of meanings, not necessarily with negative connotations. As Andrew Reynolds (2009, 89) observes, in past societies prone burial was applied “across the spectrum of gender, age, and wealth and it is likely that the rite had different motivations but with a common desired effect.”

First discoveries of prone burials in early medieval cemeteries in Poland were recorded by archaeologists already in the early 20th

* Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Moniuszki 10 St., 35-015 Rzeszów, Poland; leszekgardeła@archeologia.rzeszow.pl

century (Rajewski 1937, 33, 54, 68–69). Initially, scholars refrained from providing interpretations of these phenomena and merely noted that they differed from normative funerary behaviour – i.e. the common practice of burying the dead in supine position and usually orientating their bodies along the E-W axis¹. Some tentative explanations of prone burials began to appear in the 1950–1970s, when the number of discoveries of various types of atypical burials started to increase dramatically as a result of extensive excavation campaigns in Poland (e.g. Zielonka 1957; 1958)². At that time unusual graves, including prone burials, were usually regarded as reflecting fear of revenants.

A recently published analysis of the history of research on atypical burials in early medieval Poland has revealed, however, that past scholars were often very uncritical or even naive while dealing with the problem of deviant funerary behaviour (Gardela 2015). In their discussions they usually did not attempt to set the burial evidence from Poland into a wider cross-cultural context and demonstrated a very superficial understanding of past beliefs and ritual practices. Because of the deeply rooted tradition in Slavic early medieval archaeology to draw parallels from ethnography and folklore³, for some scholars it seemed justified to project nineteenth- and early twentieth century conceptions about the living dead (and ways of preventing their *post-mortem* activity) directly onto the early medieval material. This was often done uncritically and without any regard for the considerable chronological, geographical and cultural distance between the early medieval finds and ethnographic descriptions. Because prone burials in folklore are often associated with revenants, scholars assumed that their early medieval examples must have also belonged to people whom the past societies feared would rise from their graves.

¹ For overviews of funerary practices (cremations and inhumations) in early medieval Poland see, for example, Miśkiewicz (1969); Rauhut (1971); Wachowski (1975); Zoll-Adamikowa (1971; 1975; 1979); Rębkowski (2007); Buko (2011); Janowski (2015); Gardela (in press a).

² These excavations were often conducted as part of the so-called Millennial Project, a large-scale initiative associated with the celebrations of 1000 years of the Polish state.

³ Polish ethnographic accounts contain fairly detailed accounts of dealings with alleged revenants – e.g. Moszyński (1934, 660–666). Textual sources about the living dead from Silesia and Lusatia are discussed by Wojtucki (2009, 211–213). For a thorough analysis of Slavic vampirism see the important studies of Perkowski (1976; 1989; 2006).

In 1950 the archaeologist Jerzy Gąsowski was the first Polish researcher to use the term ‘vampire’ as a label for an unusual grave from an early medieval cemetery at Radom where a man had been buried on his side and covered with large stones. This catchy and sensationalist term was soon repeated in publications of other prominent academics. After the release of Helena Zoll-Adamikowaś (1971) seminal monograph on early medieval inhumation graves from the area of Lesser Poland, which included a lengthy section on so-called ‘anti-vampire burials,’ from the 1970s onwards Polish archaeologists have openly accepted the belief in ‘vampires’ as an integral feature of Slavic worldviews. The conviction in the existence of early medieval Slavic ‘vampirism’ was also repeated without any critique in several interdisciplinary publications on pre-Christian beliefs (e.g. Kowalczyk 1968, 80–84, 94; but see a more careful approach in Gieysztor 2006, 255–257).

By the end of the 1970s it seemed like the problem of interpreting atypical burials was finally solved and no further methodological debate was deemed necessary for the next twenty years or so. In the 1990s and in the first decade of the twenty-first century the arguments for the existence of ‘vampires’ in early medieval Poland were further developed in a range of influential studies published by Łukasz Maurycy Stanaszek (1998; 1999; 2001) and Przemysław Żydok (2004). Although these two scholars employed much wider interpretative- and interdisciplinary perspectives than their predecessors, they still maintained the opinion that the main reason behind early medieval atypical burials was fear of revenants. The conviction that the Slavs protected themselves against such beings has also quickly permeated into popular media and today it is often the case that new discoveries of unusual burials are immediately labelled by the press and TV as belonging to alleged vampires (see critique in Gardeła 2015). However, when the problem of atypical burials is treated more carefully, and set into a cross-cultural and interdisciplinary perspective, it becomes clear that the basis for their previous sensationalist interpretations is not very strong.

As I have demonstrated in my earlier studies (Gardeła 2015; in press b), there are no grounds for suggesting that the word *vampire* existed among the early medieval Western Slavs in the period that spanned from the sixth- to the thirteenth century. In the Polish area the word *vampire* and its derivatives (e.g. in place-names like Wąpiersk or Wąpierz) first begin to appear in the late Middle Ages (post-fourteenth

century) and in the early modern period⁴. While it is very likely that in the Early Middle Ages the Western Slavs indeed shared a widespread Indo-European belief in animated corpses (as did the Viking Age Scandinavians or other European societies of that time)⁵, and may have feared that some people could rise from their graves to hurt the living, we simply do not have any textual sources that would demonstrate by which term (if any at all) they labelled such revenants. It is also worth emphasising, however, that, to my knowledge, there are no medieval written accounts referring to the Polish area that contain passages about the living dead.

In this paper I will discuss some preliminary results of my ongoing research project entitled *Bad Death in the Early Middle Ages. Atypical Burials from Poland in a Comparative Perspective* which is funded by the National Science Centre (NCN). While the overall aim of the project is to thoroughly examine and reevaluate all instances of atypical burials from early medieval Poland, the present study will focus only on the discoveries of prone burials dated between the late tenth- and thirteenth centuries (Fig. 1). The accompanying table includes a list of all graves of this type that I have been able to trace in academic literature and archival documentation (Table 1). It is supplemented with some basic anthropological/osteological information about the deceased and includes additional remarks about objects that occasionally accompanied them in their graves. The table also provides a comprehensive bibliography. A more detailed discussion of prone burials from early medieval Poland will be included in my forthcoming monograph (Gardela in press c).

Prone burials in early medieval Poland: Similarities and differences

At this moment the corpus of prone burials from early medieval Poland includes at least thirty examples. The graves share some similarities, but there are also a range of differences between them.

⁴ For etymological analyses and discussions on the word *vampire* (Pol. *wampir*) see Moszyński (1934, 622, 664–666); Brückner (1980, 280–284); Wilson (1985); Dundes (1998); Wright (2001); Summers (2001; 2005); Kolczyński (2003); Stachowski (2005); Barber (2010); Lecouteux (2010).

⁵ On the idea of the living dead and methods of dealing with alleged revenants in various cultural milieus see, for example, Murphy (2008); Lecouteux (2009); Skóra, Kurasiński (2010); Gardela (2013).

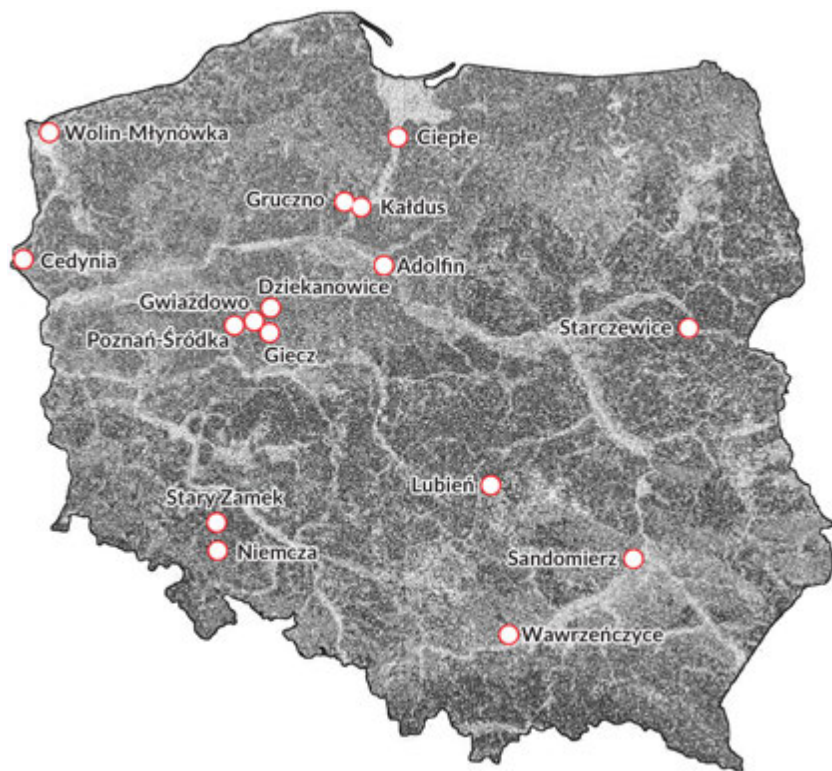

Fig. 1. Distribution of prone burials in early medieval Poland. Map by Leszek Gardela
Ryc. 1. Znajdźiska pochówków na brzuchu w Polsce wczesnośredniowiecznej. Opracowanie Leszek Gardela

In most instances prone burials have been discovered in the so-called non-churchyard cemeteries (i.e. cemeteries which are located away from churches or other places of Christian worship). They are mainly burials of men (Figs. 4–7), but at least four prone burials of females have also been found (Fig. 2–3). Most people buried prone died at the age of c. 25–35 years, but several graves of more mature individuals (40–50 years old) have also been noted. So far only one prone burial of a 10–12 year-old child has been found in Poland in the cemetery at Wawrzeńczyce.

Most prone burials do not contain any objects, although there are a few exceptions to this rule. The woman buried prone in the cemetery at Gwiazdowo in Greater Poland had three temple rings made of lead, an iron knife in a scabbard with bronze fittings, an ornamented bronze ring and a relatively large ring (with a diameter of 2.4 cm), perhaps

Table 1. Prone burials from early medieval Poland

No.	Site	Grave number	Sex	Age	Orientation	Grave-goods	Bibliography	Comments
1.	Adolfin, woj. kujawsko-pomorskie	unnumbered	F	?	E-W	none	Zielonka 1957, 20–23; Kaszewska 1960, 147; Żydok 2004, 46; Wrzesiński 2008, 152; Gardela 2011, 39–41	–
2.	Cedynia (site 2), woj. zachodniopomorskie	1039	?	?	E-W	none	Porzeziński 2006, 17–18, 23, 36	–
3.	Cedynia (site 2a), woj. zachodniopomorskie	76	?	adult?	NE-SW	none	Żydok 2004, 46; Porzeziński 2006, 341; Gardela 2012, 30–32	Decapitated, possibly with tied legs
4.	Cedynia (site 2a), woj. zachodniopomorskie	183	?	?	SW-NE	none	Porzeziński 2008, 359; Gardela 2012, 30–32	–
5.	Cieple, woj. zachodniopomorskie	12/2005	M	adult?	E-W?	none	Ratajczyk 2011, 557; Gardela 2012, 33–34	The grave had remains of some wooden construction (coffin?) and the body may have been wrapped in a shroud as suggested by the 'compressed' appearance of the skeletal remains
6.	Dzieskanowice, woj. wielkopolskie	?	?	?	?	?	Buko 2011, 410, fig. 48	–
7.	Giecz, woj. wielkopolskie	?	?	?	?	?	Indycka 2005, 179; Gardela 2011, 39, 41	The grave has never been fully published and is only briefly mentioned in the preliminary cemetery report
8.	Gruczno (site 2), woj. kujawsko-pomorskie	502	M	adultus	E-W	–	Bogurowski 1969, 3–7; Żydok 2004, 46; Fałis 2013, 61–62	–
9.	Gwiżdowo, woj. wielkopolskie	2	F	"young female"	N-S	three temple rings made of lead, iron knife in a scabbard with bronze fittings, an ornamented bronze ring, a ring (perhaps made from silver and with a diameter 2.4 cm)	Rajewski 1937, 33, 54, 68–69; Kaszewska 1960, 147; Żydok 2004, 46, 53; Wrzesiński 2008, 152; Gardela 2011, 39, 41–42	–

No.	Site	Grave number	Sex	Age	Orientation	Grave-goods	Bibliography	Comments
10.	Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie (site 1)	24/57	M	?	SW-NE	none	Kaszewska 1960, 145–147, 156, 160; Żydok 2004, 47 (mistakenly labelled as grave 42); Stawska 2006, 57–58; Wrzesiński 2008, 153; Gardela 2011, 39, 42–43; Matczak 2004, 440, 451, 456	Probably decapitated and with healed damage to the leg (broken and healed right leg)
11.	Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie (site 4)	26/00	F	<i>maturus</i>	E-W	fragment of an iron knife	Bojarski 2003, 22; Bojarski <i>et al.</i> 2010, 444–445; Gardela 2011, 39, 42–43; Matczak 2014, 440, 457	–
12.	Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie (site 4)	131/01	M	<i>adultus</i>	NW-SE	none	Bojarski 2003, 22; Bojarski <i>et al.</i> 2010, 479; Gardela 2011, 39, 42–43; Matczak 2014, 440, 457	–
13.	Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie (site 4)	358/02	?	adult?	SE-NW?	fragment of a silver coin by the right leg	Bojarski <i>et al.</i> 2010, 558; Gardela 2011, 39, 42–43; Matczak 2014, 440, 457	–
14.	Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie (site 4)	383/03	M	<i>maturus</i>	NE-SW	none	Bojarski <i>et al.</i> 2010, 566; Matczak 2014, 440, 457	–
15.	Lubień, woj. łódzkie	49	M	<i>adultus</i> (20–30)	E-W	iron knife at the waist	Gardela 2012, 34–35; Kurasieński, Skóra 2012, 37–38, 180	At the margin of the cemetery
16.	Lubień, woj. łódzkie	92	M	<i>adultus</i> (20–30)	E-W	none	Gardela 2012, 34–35; Kurasieński, Skóra 2012, 37–38, 193	At the margin of the cemetery. The individual had <i>cribra orbitalia</i> and <i>sutura metopica</i>
17.	Lubień, woj. łódzkie	110	M	<i>maturus</i> (45–55)	E-W	iron knife under the pelvis	Gardela 2012, 34–35; Kurasieński, Skóra 2012, 37–38, 200	Hole in the skull (ø 20–25 mm). At the margin of the cemetery
18.	Niemcza, woj. dolnośląskie	96	M	<i>maturus</i> (40–50)	?	iron nail at the knees	Bal <i>et al.</i> 1982, 73; Żydok 2004, 47; Gardela 2012, 32–33	Perhaps with tied legs
19.	Poznań-Śródka, woj. wielkopolskie	23	?	<i>juvenis</i>	E-W	none	Pawlak 1995, 115; 1998, 246, 251; Pawlak, Pawlak 2015, 53–54	–
20.	Poznań-Śródka, woj. wielkopolskie	285	probably M	<i>juvenis</i>	E-W	none	Pawlak, Pawlak 2015, 54	At the margin of the cemetery and in an area with a range of other atypical graves

Continued Table 1

No.	Site	Grave number	Sex	Age	Orientation	Grave-goods	Bibliography	Comments
21.	Poznań-Śródka, woj. wielkopolskie	292	unknown	?	E-W	none	Pawlak, Pawlak 2015, 54	At the margin of the cemetery and in an area with a range of other atypical graves. Legs bent at the knees at right angle. The pit was much shorter than the height of the deceased
22.	Sandomierz, woj. świętokrzyskie	9	?	?	?	?	Gąsowski 1969, 404–405; Stanaszek 1998, 23–24; Gardela 2011, 39, 43	A mass grave with two individuals buried in prone position
23.	Sandomierz, woj. świętokrzyskie	90	M	<i>maturus</i>	N-S	none	Stanaszek 1998, 24; Żydok 2004, 48, 54; Gardela 2011, 39, 43	At the margin of the cemetery
24.	Starzewice, woj. mazowieckie	?	?	?	?	?	Miskiewicz 2010, 141–142	–
25.	Stary Zamek, woj. dolnośląskie	110	F	<i>maturus</i>	E-W	traces of green patina by the skull, perhaps suggesting the presence of a temple ring (which may have decomposed completely)	Wachowski 1992, 19, 90–91; Żydok 2004, 48, 54; Gardela 2011, 39, 43–44	Traces of three stakes have been noted in the grave pit, located in equal distances, diagonally across the grave-pit. Possible live burial?
26.	Świełubie, woj. zachodniopomorskie	5	F	25–35	NE-SW	two undetermined iron objects	Łosiński 1972, 27; Malinowska-Łazarczyk 1982(I), 109; Wrzesiński 2008, 153; Gardela 2011, 39, 44	–
27.	Wawrzeńczyce, woj. małopolskie	157	?	<i>infans</i> II (10–12)	E-W	none	Mazur, Mazur 2011, 426–427	The individual was buried with legs bent at the knees and with the feet lying on the buttocks. This implies that the body may have been tied
28.	Wolin-Młynówka, woj. zachodniopomorskie	15(29)	M	<i>adultus</i>	N-S	none	Wojtasik 1968; Żydok 2004, 48, 50; Wrzesiński 2008, 153; Gardela 2011, 39, 45–46	Decapitated, perhaps with tied legs
29.	Wolin-Młynówka, woj. zachodniopomorskie	31(96)	M	<i>maturus</i>	E-W	a small ceramic shard	Wojtasik 1968; Żydok 2004, 48, 50; Wrzesiński 2008, 153; Gardela 2011, 39, 45–46	–
30.	Wolin-Młynówka, woj. zachodniopomorskie	189(349)	M	<i>adultus</i>	SE	none	Żydok 2004, 48	Perhaps with tied legs

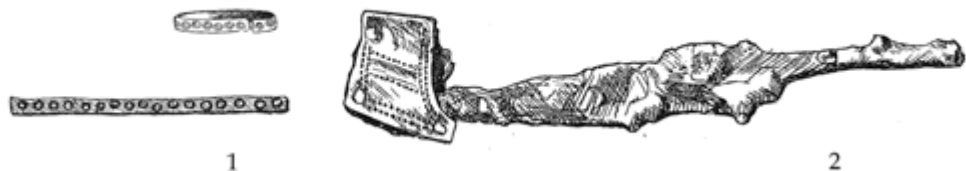

Fig. 2. Ornamented ring and a knife in a scabbard with a bronze fitting from Gwiazdowo. Reproduced after Rajewski 1937, table III and IX

Ryc. 2. Ornamentowany pierścień i nóż w pochewce z brązowym okuciem z Gwiazdowa. Reprodukacja na podstawie Rajewski 1937, tabl. III i IX

made from silver (Fig. 2). In a grave of a mature man who had been buried prone in the cemetery at Niemcza an iron nail was found. Two prone burials from Lubień had iron knives and there were some unidentified iron objects in a female prone burial from Świelubie. One of three prone burials from Wolin-Młynówka had a small ceramic shard.

In the area of Poland prone burials rarely coincide with other atypical burial practices, although in several cases it has been argued that the individuals buried prone may have been decapitated. Among such alleged instances are grave 76 from Cedynia, grave 24/57 from Kałdus and grave 15(29) from Wolin Młynówka. Some of the deceased may have been buried in a shroud or with the limbs tied – such instances are possibly represented by grave 76 from Cedynia, grave 12/2005 from Ciepłe, grave 292 from Poznań-Śródka, grave 157 from Wawrzeńczyce and grave 189(349) from Wolin-Młynówka. It is also noteworthy that some of the prone burials were located in what may be regarded as marginal areas of the cemetery – graves 49, 92 and 110 from Lubień, graves 285 and 292 from Poznań-Śródka and grave 90 from Sandomierz. In the grave of a female buried prone in the cemetery at Stary Zamek traces of alleged ‘wooden stakes’ have been noted (Fig. 3), but it is unclear whether they were intended to hold the woman in the grave or served some other purpose (as part of the grave’s internal or external structure, perhaps?). Judging by the position of the woman’s body (and her limbs), it is possible that she was buried alive⁶.

⁶ Duma (2010, 116) mentions a case of a live burial of a woman who was responsible for the death of her two children. She was additionally pierced with a stake. This event took place in 1619 near Świdnica and although it is chronologically younger than the grave from Stary Zamek, it offers some ideas as to why women could be buried this way. Stary Zamek is located circa 40 km from Świdnica.

Interpreting prone burials in early medieval Poland

Interpretations of prone burials in early medieval Poland are significantly hampered by the fact that many of them were excavated a long time ago and often documented in a manner which does not allow for drawing very sophisticated conclusions⁷. Archival descriptions to which I had direct access in museums and other academic institutions are often very laconic and the preserved field documentation is vague or imprecise. In some instances the occurrence of a prone burial at a particular site is only briefly mentioned in reports and no plans, photographs or other

details are provided (e.g. prone burials from Niemcza, Starzewice, Świelubie). The most recent discoveries of prone burials come from Ciepłe, Giecz, Wawrzeńczyce and Poznań-Śródka, but again they have not been discussed thoroughly enough in the excavation reports published so far.

As I have mentioned above, in most studies published in Poland prone burials have been regarded as belonging to ‘vampires’ and the act of laying the corpse face down has been interpreted as an attempt to practically and symbolically hold the dead in their graves (e.g. Żydok 2004). However, in several of my recent studies (Gardela 2011; 2012) I have tried to demonstrate that prone burials in early medieval Poland may have had a much wider range of meanings:

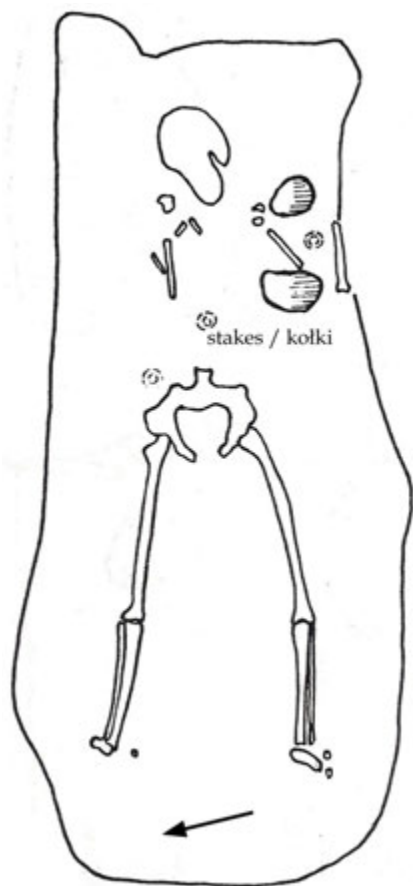

Fig. 3. Grave 110 from Stary Zamek. A female buried prone, possibly held down with wooden stakes. After Wachowski 1992, 90

Ryc. 3. Grób 110 ze Starego Zamku. Kobieta pochowana na brzuchu i być może dodatkowo przytrzymana drewnianymi kołkami. Wg Wachowski 1992, 90

⁷ In some instances photographs of atypical graves are lacking and their plans are only in the form of very schematic sketches. In several field diaries (e.g. from the excavations at Cedynia) to which I had access, the descriptions of inhumation graves are very laconic with only very basic information about the alignment of the skeletons and brief remarks about the objects that accompanied them.

- Prone burial may have resulted from a specific desire of the dying individual who may have wanted to signal something through this act. We may recall here the prone burial of Pepin the Short who in this way wanted to repent the sins of his father.
- Prone burial may have been associated with the widespread belief in the so-called evil eye, a malevolent gaze of the dying or the dead which could bring misfortune or even death. The idea of the evil eye was known among the Slavs and is attested in various folkloristic sources. It is possible to argue that this concept also existed among those people in the Early Middle Ages⁸.
- Prone burial may have reflected fear of something coming out of the body or entering the body through various orifices (e.g. the mouth)⁹.
- Prone burial may have resulted from clumsy and fast funerary procedures (for example during a plague).
- Prone burial may have reflected an attempt to condemn the dead (and perhaps also the members of their family who participated in the funeral).

Fig. 4. Prone burial from Adolfin. After Zielonka 1957, 21

Ryc. 4. Pochówek na brzuchu z Adolfiny. Wg Zielonka 1957, 21

⁸ On the idea of the evil eye among the Slavs see Fischer (1921, 119–126); Kowalczyk (1968, 123–124); Pelka (1960, 161). It also appears to have been known among Viking Age Scandinavians as is suggested by a range of Old Norse textual accounts and archaeological evidence. For a more detailed discussion see Gardela (2013, 104, 105–107, 116). For general studies on the evil eye see Hocart (1938); Dundes (1991).

⁹ In Slavic folkloristic beliefs human soul is associated with breath and could leave (or enter) the body through the mouth or other orifices (e.g. through the nose while sneezing). On this notion see, for example, Pelka (1960, 162).

Fig. 5. Photograph of grave 76 from Cedynia (site 2a). After Porzeziński 2006, 416

Ryc. 5. Fotografia grobu 76 z Cedyni (stan. 2a). Wg Porzeziński 2006, 416

- Perhaps in some instances prone burials were intended for foreigners and for people who did not belong to the society that buried them. In this way, through the act of prone burial, their difference would be clearly marked.
- It is also possible that in some instances the discovery of a skeleton lying in a prone position may suggest that the individual was buried alive. So far, only the grave of the woman from Stary Zamek could be interpreted in this light (Fig. 3).

As we can see there may be various interpretations for prone burials and given their diversity it is quite probable that in early medieval Poland there was never one overarching idea that stood behind such practices.

Although I am generally critical about the belief in ‘vampires’ in early medieval Poland, I do not rule out the possibility that in *some* instances prone burial may have been conducted because of fear of revenants (not vampires specifically). In this context it is worth mentioning that there exist descriptions of such apotropaic practices in nineteenth- and twentieth century folklore and in a range of works of renowned Polish scholars such as Adam Fischer (1921, 355–356), Bonifacy Zielonka (1957), Oskar Kolberg (1967, 270) and Wojciech Łysiak (1993). However, nowhere in these works do we find the term ‘vampire’.

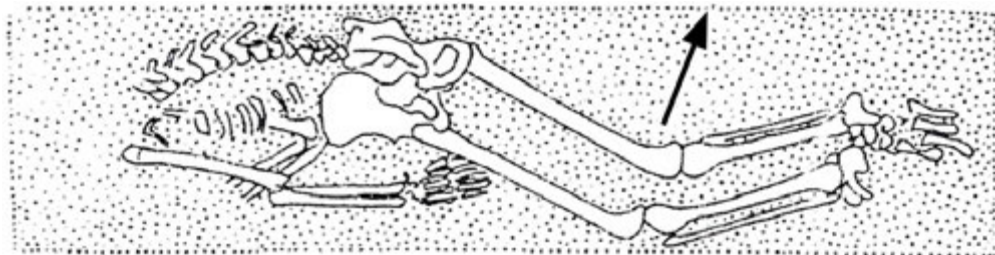

Fig. 6. Plan of grave 76 from Cedynia (site 2a). Reproduced after Porzeziński 2008, 24
Ryc. 6. Plan grobu 76 z Cedyni (stan. 2a). Reprodukacja na podstawie Porzeziński 2008, 24

- Adam Fischer writes that in Białobrzegi when someone commits a suicide they should be decapitated and buried face down with the head between the legs. Interestingly, Fischer observes that the suicide is buried in this way in a coffin.
- Bonifacy Zielonka discusses a document known as *Casus de Strigis* which describes a curious event that took place in 1674 in Trzeszawa, Poland. A man who rose from his grave was seen choking other people and drinking their blood. The local community considered him as a *strzyga*. A priest decided to reopen his grave and turn the body face down. This did not help, however, and the man still continued to haunt the living. The grave was therefore reopened again the man's head was cut off with a spade.
- In an ethnographic volume about folk customs from the former provinces of Rzeszów and Tarnów, Oskar Kolberg describes a belief

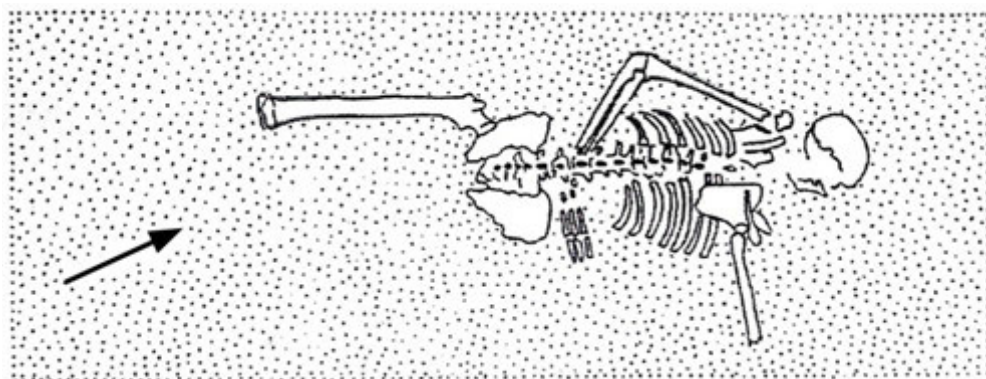

Fig. 7. Grave 183 from Cedynia (site 2a). Reproduced after Porzeziński 2008, 26
Ryc. 7. Grób 183 z Cedyni (stan. 2a). Reprodukacja na podstawie Porzeziński 2008, 26

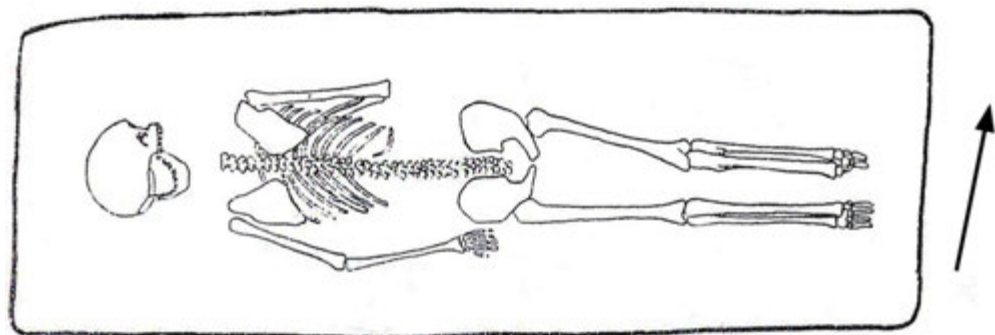

Fig. 8. Grave 24/57 from Kaldus (site 1). Reproduced after Kaszewska 1960, 152

Ryc. 8. Grób 24/57 z Kaldusa (stan. 1). Reprodukacja na podstawie Kaszewska 1960, 152

in people who allegedly had two sprits/souls inside them. One of the souls was good and the other was bad. When people with two spirits/souls died, they had a tendency to rise from their graves and haunt or hurt others. The best remedy to stop this was to reopen their graves and turn their coffin upside down. This ensured that the dead would “dig their way deeper into the ground”. Sometimes such revenants were additionally decapitated.

- Wojciech Łysiak mentions a custom where a grave of a revenant is reopened and the body turned face down. He also says that sometimes a sickle could be placed on the neck of the deceased and a coin might put between the teeth to prevent the dead from rising.

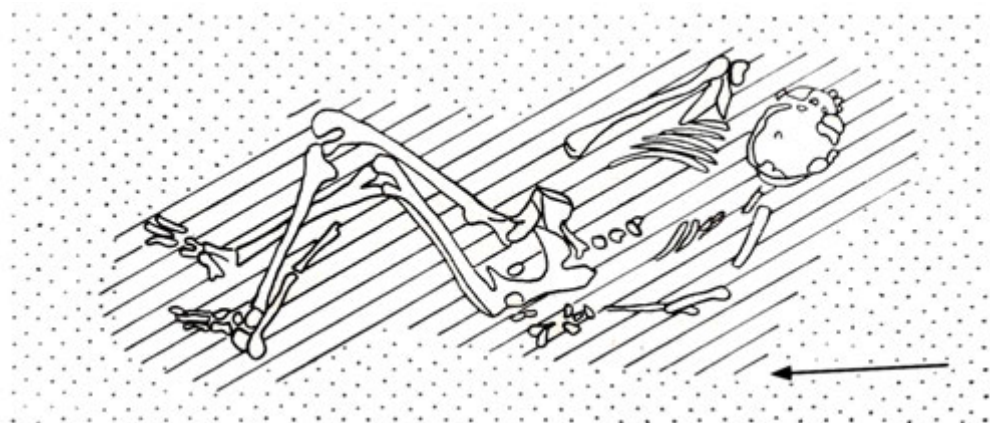

Fig. 9. Grave 15(29) from Wolin-Młynówka. Reproduced after Wojtasik 1968, 17

Ryc. 9. Grób 15(29) z Wolina-Młynówki. Reprodukacja na podstawie Wojtasik 1968, 17

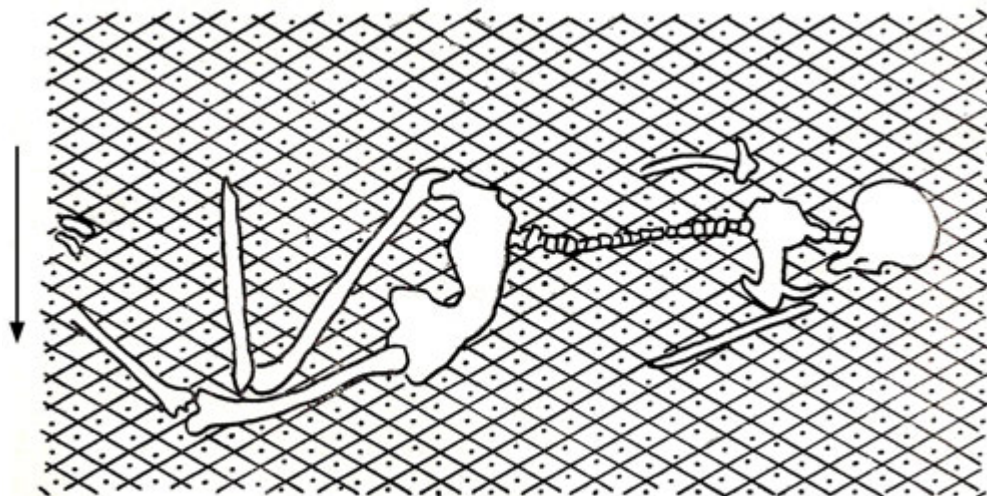

Fig. 10. Grave 31(96) from Wolin-Młynówka. Reproduced after Wojtasik 1968, 24

Ryc. 10. Grób 31(96) z Wolina-Młynówki. Reprodukacja na podstawie Wojtasik 1968, 24

- An interesting story has also been recorded by a certain Paweł Szymański (2008) and published in a collection of papers from a Polish archaeological and anthropological conference organised annually in Lednica. He described a funeral that took place in 1914 and in which his grandmother, Rozalia Szymańska, participated as a child. The deceased was a man called Frelek and he was an old bachelor and troublemaker. After his funeral strange things began to happen – the dogs ran away to the fields and strange noises were heard in the night. A local priest decided to reopen the grave and in the coffin he saw that the man had turned face down and “was eating himself”, because his fingers were all devoid of skin. Upon seeing this, the locals decided to cut Frelek’s head off and placed it between his legs. At the same time the priest uttered his prayers.

Although accounts such as these have often been used to explain the phenomenon of prone burials in early medieval Poland as reflecting fear of revenants, one very important detail seems to have been overlooked. In most folkloristic instances that I am aware of (perhaps with the exception of the account about suicides recorded by Fischer and about Frelek noted by Szymański), the act of laying the deceased in a prone position occurs *after* reopening the grave and not during the initial funeral. In addition to laying the body prone, the (un)dead person is sometimes

decapitated or has a sharp object placed on the neck. Although as we have seen some prone burials from Poland also have traces of decapitation, there is no evidence at all that the graves were reopened and the bodies turned over and decapitated *post-mortem*¹⁰. Everything seems to suggest that the dead were buried prone from the outset, which allows us to question the act of prone burial only as a measure to prevent a revenant from rising. Of course it is also possible that the bodies were originally buried somewhere else (in a normative way) and that after some time had passed they were exhumed and moved to a new grave-pit in which they were buried prone, but there is no way to prove this archaeologically. All this shows that there is no precise correlation between the ethnographic accounts and archaeological evidence from early medieval times and that we should certainly be more cautious in our claims. Some interesting and new perspectives for interpreting such phenomena may also open up when we take a closer look at the meanings which are associated with prone burials in other cultural milieus.

Comparative perspectives

Among the most thorough and intercultural studies of prone burials is a recent publication of Caroline Arcini (2009). She observes that prone burials are a very old form of treating the dead, with the earliest example dated to the Stone Age and discovered in the Czech Republic (Arcini 2009, 187–188). Arcini rightly notes that there is a common misconception among scholars that prone burials represent an unusual form of funerary behaviour and this conviction stems from the fact that no attempts have been made to discuss them systematically and in different cultural contexts. Arcini's (2009, 288) survey shows that prone burials have been found on at least 215 burial sites all over the world and that the total number of individuals buried in a prone position is at least 600. She has also compiled a database of these graves, which now could be expanded by the addition of prone burials from early medieval Poland (see Table 1). In her study of prone burials Arcini has observed several general tendencies:

¹⁰ For a preliminary overview of reopened graves from early medieval Poland see Gardela, Kajkowski, Szczepanik (2015). It is noteworthy that none of the reopened graves that we have examined contained individuals buried in a prone position.

- Men, women and children could all be buried prone.
- Most prone burials are single, but they may occasionally occur in double or multiple graves.
- Prone burials are often shallow and usually do not have any grave-goods, but there are some exceptions to this (see Toplak 2015).
- Prone burials are often isolated, but sometimes they may occur in concentrations. They can also be located in marginal parts of cemeteries.
- The frequency of prone burial tends to grow around the Roman Period and until the end of the Viking Age.

Arcini's detailed and cross-cultural investigation has allowed her to offer a number of explanations for prone burials in various cultural milieus. It is worth citing her interpretations as they supplement some of my previous studies in an interesting way. In Arcini's opinion the people buried face down may have been:

- *Criminals and prisoners* (as suggested by beheadings and tied limbs in combination with burial in a prone position, or legs bent at the knees and feet tied to the buttocks). It is unclear, however, what types of crimes may have resulted in prone burials and the majority of people buried in this way do not have any traces of trauma on the skeleton (which does not rule out the possibility that they were killed/executed – they may have been strangled, stabbed, poisoned etc.). That prisoners were subject to prone burials is suggested by the occurrence of such graves at a cemetery designated for such people located outside Oxford Castle and dated to the sixteenth- and seventeenth century. Interestingly, among the people buried prone was also a subadult whose legs had been tied up behind him. This makes an interesting parallel (albeit chronologically much younger) to the find from Wawrzeńczyce (see above) where an infant was buried prone in a similar manner
- *Children who atoned for their parents adultery and immoral people* – this idea is well confirmed by the oldest written account of a prone burial (i.e. that of Pepin the Short who atoned the sins of his father). Arcini also argues that some children buried prone may have been excluded from the religious community because they died before receiving baptism
- *Carelessly buried people*

- *Suicides* – prone burials of suicides are confirmed in twentieth century Korea, where women who could not cope with living in a strictly patriarchic society decided to kill themselves. In order to mark their difference and unusual death, they were buried face down
- *Individuals who died outdoors or in their sleep*
- *Injured people*
- *People buried alive* – in addition to intentional acts of live burial, this may have applied to people who were only apparently dead when they were buried and suddenly woke up in the grave and tried to get out
- *People with supernatural abilities* – in case of burials of ritual specialists one explanation is that prone burial ensures that their energy would not escape through their mouth. As we have seen, this might potentially find its reflection also in Slavic folklore and relate to the belief in people who had two spirits/souls
- *People with low status*

In the final part of her survey of prone burials from various chronological periods and parts of the world, Arcini (2009, 196) writes that she has “not found any reference suggesting that this behaviour was a positive act for the deceased or for the family”. She also notes that prone burials, for example in Britain, occurred with increased frequency at a time of great transformations (e.g. migrations) and may perhaps reflect various social and religious tensions and interactions (not always peaceful ones). Arcini (2009, 197) concludes her study with the following observation on the custom of prone burial:

It indicates the collective and unconscious conception as to the treatment of people who deviated from the perceived norms of society. There may of course be several underlying causes depending on the specific historical context, yet there is a clear pattern indicating that prone burials were used for those who were different.

Conclusions and future research on prone burials from early medieval Poland

This survey of prone burials from early medieval Poland has shown that in comparison with other atypical burials from this area (e.g. stoned burials, decapitations etc.) they form a relatively large and diverse group. A synthesis of all known examples has demonstrated that they

share some similarities, especially with regard to the age and sex of the deceased, but that there are also some differences among them. When prone burials from Poland are taken collectively and compared with examples from other cultural milieus and various time periods, it becomes clear that they certainly signalled that the dead buried in this way were regarded as *different*. However, given the multivalence of meanings which prone burials may have had, it now appears impossible to argue that only alleged revenants were buried this way. The range of interpretations that could be offered is certainly much broader. In my view there is a very strong possibility that some of the people buried prone may have been suicides or criminals (especially those buried in marginal locations and with tied limbs and/or decapitated) while others could have been laid face down to signal an act of penance. Unfortunately, the often insufficient documentation of early medieval prone burials and lack of detailed anthropological analyses significantly hampers our interpretational possibilities. I can only hope that when new graves of this type are discovered, the present study will inspire scholars to give them more critical attention.

Acknowledgements

My archival research was possible thanks to the kind help and assistance of Magdalena Felis (Muzeum Archeologiczne w Poznaniu), Magdalena Jakołcewicz (Muzeum Regionalne w Cedyni), Dr hab. Andrzej Janowski (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin), Dr Tomasz Kurasiński (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Łódź), Dr Jerzy Sikora (Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki), Dr Łukasz Maurycy Stanaszek (Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa). Special thanks to Robert Zelmachowicz and Magdalena Rzucek.

This study was funded by the National Science Centre and conducted within the framework of a research project entitled *Bad Death in the Early Middle Ages. Atypical Burials from Poland in a Comparative Perspective* (DEC-2013/09/D/HS3/04452). The author is also supported by the Foundation for Polish Science (FNP).

References

- Arcini C. 2009. Losing Face. The Worldwide Phenomenon of Ancient Prone Burial. In I.-M. Back Danielsson, I. Gustin, A. Larsson, N. Myrberg and S. Thedeén (eds.), *Döda personers sällskap. Gravmaterialens identiteter och kulturella uttryck / On the Threshold. Burial Archaeology in the Twenty-First Century*. Stockholm: Stockholm University, 187–202.
- Bal A., Fercowicz T. and Kaźmierzyk J. 1982. Najnowsze badania na cmentarzysku szkieletowym z drugiej połowy X wieku w Niemczy w województwie wałbrzyskim. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 23, 71–76.
- Barber P. 2010. *Vampires, Burial, and Death. Folklore and Reality*. New Haven and London: Yale University Press.
- Boguwołowski R. 1969. Badania archeologiczne grudziądzkiego muzeum, Gruczno pow. Świecie nad Wisłą, stan. 2. *Informator Muzeum w Grudziądzu* 10(79), 3–8.
- Bojarski J. 2003. Cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie na Ziemi Chełmińskiej (stanowisko 4). Wstępne wyniki badań. In H. Paner and M. Fudziński (eds.), *XIII Sesja Pomoroznawcza. Vol. 2. Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.
- Bojarski J., Chudziak W., Drozd A., Koperkiewicz A., Kozłowski T. and Stawska V. 2010. Katalog źródeł. In W. Chudziak (ed.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4) (= Mons Sancti Laurentii 5)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 189–603.
- Brather S. 2009. Wiedergänger und Vampire? Bauch- und Seitenlage bei westslawischen Bestattungen des 9. bis 12. Jh. In G. H. Jeute, J. Schneeweiß and C. Theune (eds.), *Aedificatio terrae. Beiträge zur Umwelt- und Siedlungsarchäologie Mitteleuropas. Festschrift für Eike Gringmuth-Dallmer zum 65. Geburtstag*. Radhen/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, 109–117.
- Brückner A. 1980. *Mitologia słowiańska i polska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Buko A. 2011. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia-hipotezy-interpretacje*. Warszawa.
- Duma P. 2010. *Grób alienata. Pochówki dzieci nieochrzczonych, samobójców i skazańców w późnym średniowieczu i dobie wczesnonowożytnej*. Kraków: Avalon.
- Dundes A. (ed.) 1991. *The Evil Eye. A Casebook*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Dundes A. (ed.) 1998. *The Vampire. A Casebook*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Falis A. 2013. Zabiegi antywampiryczne w grobach dziecięcych we wczesnośredniowiecznej Polsce. In A. Buko and W. Duczko (eds.), *Przez granice czasu: Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu*. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Puławach, 105–117.
- Fischer A. 1921. *Zwyczaj pogrzebowy ludu polskiego (= Wydawnictwa Biblioteki Zakładu Narodowego Im. Ossolińskich 3)*. Lwów: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
- Gardela L. 2011. Gryź ziemię! Pochówki na brzuchu we wczesnośredniowiecznej Polsce w perspektywie porównawczej. *Pomniki Dawnego Prawa* 16, 38–59.

- Gardela L. 2012. Pochówki na brzuchu we wczesnośredniowiecznej Polsce. Supplement. *Pomniki Dawnego Prawa* 20, 30–37.
- Gardela L. 2013. The Dangerous Dead? Rethinking Viking-Age Deviant Burials. In L. Słupecki and R. Simek (eds.), *Conversions. Looking for Ideological Change in the Early Middle Ages* (= *Studia Medievalia Septentrionalia* 23). Vienna: Fassbaender, 99–136.
- Gardela L. 2015. Vampire Burials in Medieval Poland. An Overview of Past Controversies and Recent Reevaluations. *Lund Archaeological Review* 21, 109–128.
- Gardela L. in press a. The Slavic Way of Death. Archaeological Perspectives on Otherworld Journeys in Early Medieval Poland. In M. Egeler and W. Heizmann (eds.), *Between the Worlds. Contexts, Sources and Analogues of Scandinavian Otherworld Journeys* (= *Ergänzungsbande zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*). Berlin-Boston: De Gruyter.
- Gardela L. in press b. Atypical Burials in Early Medieval Poland: A Critical Overview. In T.K. Betsinger, A.B. Scott and A. Tsaliki (eds.), *A Bioarchaeological Perspective of Atypical Mortuary Practices: A Geographic and Temporal Investigation*. Gainesville: University Press of Florida.
- Gardela L. in press c. *Bad Death in the Early Middle Ages. Atypical Burials from Poland in a Comparative Perspective* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis*). Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- Gardela L. and Duma P. 2013. Untimely Death: Atypical Burials of Children in Early and Late Medieval Poland. *World Archaeology* 45(5), 314–332.
- Gardela L. and Kajkowski K. 2013. Vampires, Criminals or Slaves? Reinterpreting 'Deviant Burials' in Early Medieval Poland. *World Archaeology* 45(5), 780–796.
- Gardela L., Kajkowski K. and Szczepanik P. 2015. Reopened Graves in Early Medieval Poland: A Preliminary Study. In L. Gardela and K. Kajkowski (eds.), *Limbs, Bones and Reopened Graves in Past Societies* (= *International Interdisciplinary Meetings 'Motifs through the Ages' 2*). Bytów: Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie, 215–266.
- Gąsowski J. 1950. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Radomiu. *Wiadomości Archeologiczne* 17(4), 305–326.
- Gąsowski J. 1969. Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznego Sandomierszczyzny. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6, 404–405.
- Gieysztor A. 2006. *Mitologia Słowian* (= *Communicare. Historia i Kultura*). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hocart A. 1938. The Mechanism of the Evil Eye. *Folklore* 49(4), 156–157.
- Indycka E. 2005. Z badań nad cmentarzyskami gieckiego kompleksu osadniczego. *Studia Lednickie* 6, 69–90.
- Janowski, A. 2015. *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kaszewska E. 1960. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kałdusie, pow. Chełmno (Badania w 1957 r.). *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 5, 143–177.

- Kolberg O. 1967. *Dzieła wszystkie. Tarnowskie-Rzeszowskie*. Vol. 48. Wrocław-Poznań: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kolczyński J. 2003. Jeszcze raz o upiorze (wampirze) i strzygoni (strzydze). *Etnografia Polski* 47(1-2), 211-245.
- Kowalczyk M. 1968. *Wierzenia pogańskie za pierwszych Piastów*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Kyll N. 1964. Die Bestattung der Toten mit dem Gesicht nach unten. *Trierer Zeitschrift* 27, 168-183.
- Lecouteux C. 2009. *The Return of the Dead. Ghosts, Ancestors, and the Transparent Veil of the Pagan Mind*. Rochester-Toronto: Inner Traditions.
- Lecouteux C. 2010. *The Secret History of Vampires. Their Multiple Forms and Hidden Purposes*. Rochester-Toronto: Inner Traditions.
- Łosiński W. 1972. *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.)*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Im. Ossolińskich.
- Łysiak W. 1993. *W kręgu wielkopolskich demonów i przekonań niedemonicznych*. Międzychód: Eco.
- Malinowska-Łazarczyk H. 1982. *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Cedyni*. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie.
- Matczak M. 2014. Tak zwane pochówki antywampiryczne a zagadnienie zmian patologicznych. Próba reinterpretacji. In W. Dzieduszycki and J. Wrzesiński (eds.), *Królowie i biskupi, rycerze i chłopci – identyfikacja zmarłych (= Funeralia Lednickie 16)*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 437-457.
- Mazur A. and Mazur K. 2011. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko przy trakcie sandomierskim w Wawrzeńcycach – bilans trzech sezonów badań. In S. Cygan, M. Glinianowicz and P. N. Kotowicz (eds.), „*In silvis, campis...et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim (= Collectio Archaeologica Ressoiviensis 14)*. Rzeszów-Sanok: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, 421-431.
- Miśkiewicz M. 1969. Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6, 241-301.
- Miśkiewicz M. 2010. *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Moszyński K. 1934. *Kultura ludowa Słowian. Część II. Kultura duchowa*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Murphy E. (ed.) 2008. *Deviant Burial in the Archaeological Record (= Studies in Funerary Archaeology 2)*. Oxford: Oxbow Books.
- Pawlak P. 1995. Wstępne wyniki badań archeologicznych na Śródcie w Poznaniu w 1994 r. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 3, 107-127.
- Pawlak E. and Pawlak P. 2015. *Serce miasta jest po prawej stronie. Archeologia o przeszłości poznańskiej Śródki i Ostrówka*. Poznań: Wydawnictwo Kontekst.
- Pełka L. 1960. *U stóp Słowiańskiego Parnasu*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

- Perkowski J. L. 1976. *Vampires of the Slavs*. Cambridge, Mass: Slavica Publishers Inc.
- Perkowski J. L. 1989. *The Darkling. A Treatise on Slavic Vampirism*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers Inc.
- Perkowski J. L. 2006. *Vampire Lore. From the Writings of Jan Louis Perkowski*. Bloomington, Indiana: Slavica.
- Porzeziński A. 2006. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku 2a w Cedyni, województwo zachodniopomorskie (= Biblioteka Muzeum Narodowego w Szczecinie. *Seria Archeologia*). Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie.
- Porzeziński A. 2008. Wczesnośredniowieczne pochówki antywampiryczne na nekropolach w Cedyni (stan. 2 i 2a). In A. Majewska (ed.), *Czary i czarownictwo na Pomorzu. Materiały z konferencji naukowej, która odbyła się w dniach 17–18 maja 2007 r. w Marianowie*. Stargard: Muzeum Stargard, 11–38.
- Rajewski Z. A. 1937. Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnodziejowego. *Przegląd Archeologiczny* 6, 28–85.
- Ratajczyk Z. 2011. Nowe odkrycia na cmentarzysku z okresu wczesnego średniowiecza w Ciepłym, gm. Gniew, stanowisko 6. In M. Fudziński and H. Paner (eds.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza. Vol. 1. Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 553–570.
- Rauhut L. 1971. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 1, 435–656.
- Reynolds A. 2009. *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford University Press, Oxford.
- Rębkowski M. 2007. *Chryścianizacja Pomorza Zachodniego. Studium archeologiczne*. Szczecin: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Skóra K. 2014. Twarzą do ziemi. O specyficznej kategorii grobów ludności kultury wielbarskiej. In R. Madyda-Legutko and J. Rodzińska-Nowak (eds.), *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*. Kraków: Historia Iagiellonica, 473–482.
- Skóra K. and Kurasiński T. (eds.) 2010. *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne* (= *Acta Archaeologica Lodziensia* 56). Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Stachowski K. 2005. Wampir na rozdrożach. Etymologia wyrazu *upiór* ~ *wampir* w językach słowiańskich. *Rocznik Slawistyczny* 55, 73–92.
- Stanaszek Ł. M. 1998. Praktyki antywampiryczne w XI wieku stosowane na terenie cmentarzyska szkieletowego na Wzgórzu Świętojakubskim w Sandomierzu. *Biuletyn Antropologiczny* 2, 18–31.
- Stanaszek Ł. M. 1999. Pochówki wampirów w Polsce wczesnopiastowskiej. *Archeologia Żywa* 11(2), 36–40.
- Stanaszek Ł. M. 2001. Wampiry. *Wiedza i Życie* 83(1), 37–40.
- Stawska V. 2006. Formy jam grobowych i układ pochówków. In W. Chudziak (ed.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1) (= Mons Sancti Laurentii 3)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 49–59.

- Summers M. 2001. *The Vampire in Lore and Legend*. Mineola, New York: Dover Publications.
- Summers M. 2005. *Vampires and Vampirism*. Mineola, New York: Dover Publications.
- Szymański P. 2008. Rzecz o Frelku z Mierzwic Starych. In J. Wrzesiński (ed.), *Czarownice (= Funeralia Lednickie 2)*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 118.
- Toplak M. S. 2015. Prone Burials and Modified Teeth at the Viking Age Cemetery of Kopparsvik: The Changing of Social Identities at the Threshold of the Christian Middle Ages. *Analecta Archaeologica Ressorviensia* 10, 77–98.
- Wachowski K. 1992. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe. In K. Wachowski and G. Domański (eds.), *Wczesnopolskie cmentarzysko w Starym Zamku*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, Centrum Badań Śląskoznawczych i Bohemistycznych, 7–99.
- Wachowski K. 1975. *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku (= Prace Komisji Nauk Humanistycznych 3)*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy Im. Ossolińskich.
- Wilson K. M. 1985. The History of the Word *Vampire*. *Journal of the History of Ideas* 46, 577–583.
- Wojtasik J. 1968. *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na wzgórzu „Młynówka” w Wolinie*. Szczecin: Muzeum Pomorza Zachodniego.
- Wojtucki D. 2009. *Publiczne miejsca straceń na Dolnym Śląsku od XV do połowy XIX wieku (= Seria Monograficzna 3)*. Katowice: Fundacja Zamek Chudów.
- Wright D. 2001. *Vampires & Vampirism. Legends from Around the World*. Maple Shade: Lethe Press.
- Wrzesiński J. 2008. Czarownice – próba podsumowania warsztatów. In J. Wrzesiński (ed.), *Czarownice (= Funeralia Lednickie 2)*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 143–156.
- Zielonka B. 1957. Niezwykłe pochówki na Kujawach. *Z Otchłani Wieków* 23, 20–23.
- Zielonka B. 1958. Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim. *Przegląd Archeologiczny* 10, 331–382.
- Zoll-Adamikowa H. 1971. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Część 1. Źródła*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich.
- Zoll-Adamikowa H. 1975. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Część 1. Źródła*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich.
- Zoll-Adamikowa H. 1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Część 2. Analiza*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich.
- Żydok P. 2004. Wczesnośredniowieczne pochówki antywampiryczne. In Z. Kobylński (ed.), *Hereditatem Cognoscere: Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*. Warszawa: Wydział Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 38–66.

Leszek Gardeła

Odwroćeni. Fenomen pochówków na brzuchu w Polsce wczesnośredniowiecznej

Wprowadzenie. Pochówek na brzuchu i problem wczesnośredniowiecznego „wampiryzmu” u Słowian

Pochówek na brzuchu to fenomen pogrzebowy, który rejestrowany jest w różnych częściach świata i u rozmaitych społeczności (zob. np. Kyll 1964; Reynolds 2009, 89–91, 160–161; Arcini 2009; Brather 2009; Barber 2010, 44–46, 49–50; Duma 2010, 80, 104–105, 108, 110; Gardeła 2011; 2012; 2013; Skóra 2014; Toplak 2015). Choć prehistoryczne i średniowieczne przypadki grzebania zmarłych twarzą do ziemi są zazwyczaj interpretowane jako przejawy strachu przed „żywymi trupami”, próba umieszczenia podobnych zjawisk w perspektywie międzykulturowej prowadzi do konkluzji, że były one obdarzone różnymi znaczeniami o nie tylko negatywnych konotacjach. Jak pisze Andrew Reynolds (2009, 89) w dawnych społecznościach pochówek na brzuchu był stosowany „bez względu na płeć, wiek oraz zamożność i możliwe jest, że praktyka ta miała różne motywacje, lecz wspólny zamierzony efekt”.

Pierwsze odkrycia pochówków na brzuchu na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych na terenie Polski zostały zarejestrowane przez archeologów już na początku XX wieku (Rajewski 1937, 33, 54, 68–69). Początkowo badacze nie próbowali w żaden sposób interpretować tych odkryć i zaznaczali jedynie, że różnią się one od normatywnych zachowań pogrzebowych – tzn. typowej praktyki grzebania zmarłych na wznak i orientowania ich ciał najczęściej na osi E-W¹. Wstępne interpretacje pochówków na brzuchu zaczęły pojawiać się w latach 50.–70. XX w., kiedy liczba odkryć tak zwanych grobów atypowych znacząco wzrosła na skutek intensywnych prac wykopaliskowych w różnych częściach Polski (np. Zielonka 1957; 1958)². W owym okresie, groby atypowe, w tym pochówki na brzuchu, były zwykle uznawane za przejawiające strach przed powrotem zmarłych do świata żywych.

Opublikowana niedawno analiza dziejów badań nad pochówkami atypowymi w Polsce wczesnośredniowiecznej wyraźnie pokazuje, że niektórzy dawni badacze byli często dość bezkrytyczni, a nawet naiwni, w próbach mierzenia się z problemem nietypowych zjawisk pogrzebowych (Gardeła 2015). W swoich pracach zwykle nie próbowali umieścić odkrywanych na ziemiach

¹ Na temat wczesnośredniowiecznych praktyk funeralnych na ziemiach polskich (kremacji i inhumacji) zob. na przykład: Miśkiewicz (1969); Rauhut (1971); Wachowski (1975); Zoll-Adamikowa (1971; 1975; 1979); Rębkowski (2007); Buko (2011); Janowski (2015); Gardeła (in press a).

² Wykopaliska te prowadzone były w ramach tzw. Badań Milenijnych – inicjatywy mającej na celu upamiętnienie 1000 lat polskiej państwowości.

polskich grobów w szerszym, międzykulturowym kontekście, a ich rozumienie dawnych wierzeń i praktyk rytualnych było bardzo powierzchowne. Z uwagi na silnie zakorzenioną w polskiej archeologii tradycję sięgania do analogii etnograficznych, zdaniem niektórych badaczy w pełni uzasadnione było przyrównywanie dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych przekazów³ na temat żywych trupów (i sposobów radzenia sobie z ich pośmiertną aktywnością) do materiałów wczesnośredniowiecznych. Było to jednak bardzo często czynione zupełnie bezkrytycznie i bez zwracania należytej uwagi na znaczący dystans chronologiczny, geograficzny i kulturowy jaki dzielił źródła wczesnośredniowieczne od opisów etnograficznych. Podstawowym argumentem jaki wówczas wysnuwano, było twierdzenie, że skoro pochówki na brzuchu opisywane w źródłach etnograficznych stosowane były jako zabieg przeciwko żywym trupom, to ich archeologiczne przykłady również należeć muszą do osób, których powstania z grobu dawne społeczności się obawiały.

Jerzy Gąssowski był pierwszym polskim badaczem, który w 1950 r. użył terminu „wampir” w odniesieniu do atypowego grobu z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Radomiu – pochowano tam mężczyznę w pozycji na boku, a jego zwłoki przygnięciono dużymi kamieniami. Chwytliwy i sensacyjnie brzmiący termin „wampir” wkrótce został powielony w kolejnych publikacjach prominentnych, polskich naukowców. Po wydaniu słynnej monografii Heleny Zoll-Adamikowej (1971) na temat małopolskich cmentarzysk szkieletowych, gdzie zawarto obszerne omówienie tzw. „pochówków antywampirycznych”, od lat 70. polscy badacze otwarcie zaakceptowali „wampiry” jako integralny element światopoglądów dawnych Słowian. Przekonanie o istnieniu wczesnośredniowiecznego, słowiańskiego „wampiryzmu” było także bezkrytycznie powtórzone w kilku interdyscyplinarnych publikacjach na temat wierzeń przedchrześcijańskich (np. Kowalczyk 1968, 80–84, 94; zob. także bardziej ostrożne podejście w Gieysztor 2006, 225–257).

Pod koniec lat 70. wydawało się, że problem interpretowania pochówków atypowych jest ostatecznie rozwiązany i przez ponad dwadzieścia kolejnych lat nie zajmowano się szerzej tym zagadnieniem. W latach 90. XX w. oraz w pierwszej dekadzie XXI w. argumenty na temat istnienia „wampirów” w Polsce wczesnośredniowiecznej zostały dalej rozwinięte w pracach Łukasza Maurycego Stanaszka (1998; 1999; 2001) i Przemysława Żydoka (2004). Chociaż obaj badacze podeszli do tematu w sposób bardziej szczegółowy niż ich poprzednicy, przede wszystkim znacznie poszerzając perspektywę interpretacyjną i interdyscyplinarną, nadal pozostawali oni przy zdaniu, że głównym powodem występowania pochówków atypowych była obawa przed powrotem umarłych. Przekonanie, że dawni Słowianie chronili się przed żywymi trupami (wampirami) szybko przeniknęło także do świata mediów

³ Polskie źródła etnograficzne zawierają stosunkowo szczegółowe opisy radzenia sobie z żywymi trupami. Na ten temat zob. np. Moszyński (1934, 660–666). Na temat źródeł tego typu w odniesieniu do Śląska i Łużyc zob. Wojtucki (2009, 211–213). Szczegółowe analizy zjawiska wampiryzmu można odnaleźć w ważnych publikacjach Perkowskiego (1976; 1989; 2006).

i dziś często zdarza się, że nowe odkrycia nietypowych grobów są natychmiast uznawane przez prasę i telewizję za należące do domniemanych wampirów (zob. krytyka w Gardela 2015). Niemniej jednak, jeżeli problem pochówków atypowych spróbujemy potraktować bardziej ostrożnie oraz umieścimy go w perspektywie międzykulturowej i interdyscyplinarnej, wnet okaże się, że podstawy do wcześniejszych, sensacyjnych interpretacji nie są zbyt solidne.

Jak pokazałem w moich poprzednich studiach (Gardela 2015; in press b) nie ma żadnych przesłanek do twierdzenia, że określenie „wampir” istniało wśród wczesnośredniowiecznych Słowian Zachodnich w okresie jaki rozciągał się od VI do XIII w. Na terenach ziem polskich słowo „wampir” i jego pochodne (np. w formie nazw miejscowości, takich jak Wąpiersk czy Wąpierz) zaczyna po raz pierwszy pojawiać się w późnym średniowieczu (od XIV w.) i w okresie nowożytnym⁴. Chociaż bardzo prawdopodobne jest, że we wczesnym średniowieczu Słowianie Zachodni podzielali szeroko rozprzestrzenioną wśród Indoeuropejczyków wiarę w istnienie żywych trupów (podobnie jak Skandynawowie z epoki wikingów i inne współczesne im ludy)⁵ i mogli obawiać się, że niektórzy ludzie byli w stanie wyjść z grobu aby szkodzić żywym, to nie mamy żadnych źródeł pisanych, które pokazywałyby jakim słowem (jeżeli jakimkolwiek) takie istoty nazywano. Należy przy tym podkreślić, że nieznane są żadne średniowieczne źródła pisane odnoszące się do terenów Polski, w których występuje jakakolwiek wzmianka na temat żywych trupów.

W niniejszym artykule omówię wstępne wyniki mojego projektu zatytułowanego *Zła śmierć we wczesnym średniowieczu. Pochówki atypowe z ziem polskich w perspektywie porównawczej*, który finansowany jest przez Narodowe Centrum Nauki (NCN). Jakkolwiek głównym celem tego projektu jest synteza, wnikliwe omówienie i reinterpretacja wszystkich znanych przykładów pochówków atypowych z wczesnośredniowiecznej Polski, w niniejszym studium swoją uwagę skupię jedynie na pochówkach na brzuchu z okresu od X–XIII wieku (Ryc. 1). W załączonej tabeli zawarłem listę wszystkich grobów tego typu jakie dotąd udało mi się odnaleźć w dostępnej literaturze naukowej oraz podczas przeprowadzonych kwerend archiwalnych (Tabela 1). Tabela ta zawiera podstawowe informacje antropologiczne na temat zmarłych oraz (w kilku przypadkach) przedmiotów, z którymi zostali pochowani. Podana jest w niej także możliwie pełna bibliografia. Bardziej szczegółowe omówienie pochówków na brzuchu z terenów ziem polskich przedstawione zostanie w mojej monografii, która wkrótce ukaże się drukiem (Gardela in press c).

⁴ Etymologiczne dyskusje nad terminem „wampir” zawarte są m.in. w następujących pracach: Moszyński (1934, 622, 664–666); Brückner (1980, 280–284); Wilson (1985); Dundes (1998); Wright (2001); Summers (2001; 2005); Kolczyński (2003); Stachowski (2005); Barber (2010); Lecouteux (2010).

⁵ Na temat idei żywych trupów i sposobów radzenia sobie z nimi w różnych dawnych kulturach zob. np. Murphy (2008); Lecouteux (2009); Skóra, Kurasiński (2010); Gardela (2013).

Tabela 1. Pochówki na brzuchu z Polski wczesnośredniowiecznej

Lp.	Stanowisko	Numer grobu	Płeć	Wiek	Orientacja	Wypozażenie	Bibliografia	Komentarze
1.	Adolfin, woj. kujawsko-pomorskie	brak numeru	F	?	E-W	brak	Zielonka 1957, 20–23; Kaszewska 1960, 147; Żydok 2004, 46; Wrzesiński 2008, 152; Gardela 2011, 39–41	–
2.	Cedynia (stan. 2), woj. zachodniopomorskie	1039	?	?	E-W	brak	Porzeziński 2006, 17–18, 23, 36	–
3.	Cedynia (stan. 2a), woj. zachodniopomorskie	76	?	dorosły?	NE-SW	brak	Żydok 2004, 46; Porzeziński 2006, 341; Gardela 2012, 30–32	Odcięta głowa, być może związane kończyny dolne
4.	Cedynia (stan. 2a), woj. zachodniopomorskie	183	?	?	SW-NE	brak	Porzeziński 2008, 359; Gardela 2012, 30–32	–
5.	Cieple, woj. zachodniopomorskie	12/2005	M	dorosły?	E-W?	brak	Ratajczyk 2011, 557; Gardela 2012, 33–34	W grobie znaleziono pozostałości drewna (trumna?), a ciało mogło być owinięte całunem, co sugeruje „zwarty/ściśnięty” układ szczątków kostnych
6.	Dzieskanowice, woj. wielkopolskie	?	?	?	?	?	Buko 2011, 410, ryc. 48	–
7.	Giecz, woj. wielkopolskie	?	?	?	?	?	Indycka 2005, 179; Gardela 2011, 39, 41	Grób ten nigdy nie został w pełni opublikowany i znany jest tylko z krótkiej wzmianki we wstępnym opracowaniu wyników badań na cmentarzysku w Gieczu
8.	Gnuczno (stan. 2), woj. kujawsko-pomorskie	502	M	adultus	E-W	–	Boguwołski 1969, 3–7; Żydok 2004, 46; Falis 2013, 61–62	–
9.	Gwiazdowo, woj. wielkopolskie	2	F	„młoda kobieta”	N-S	trzy kabłączki skroniowe wykonane z łożwiu, żelazny nóż z pochewką okuwaną brązową blachą, ornamentowany pierścien z brązu, pierścien (być może wykonany ze srebra i o średnicy 2,4 cm)	Rajewski 1937, 33, 54, 68–69; Kaszewska 1960, 147; Żydok 2004, 46, 53; Wrzesiński 2008, 152; Gardela 2011, 39, 41–42	–

Lp.	Stanowisko	Numer grobu	Płeć	Wiek	Orientacja	Wyposażenie	Bibliografia	Komentarze
10.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 1)	24/57	M	?	SW-NE	brak	Kaszewska 1960, 145–147, 156, 160; Żydok 2004, 47 (omyłkowo oznaczony jako grób 42); Stawiska 2006, 57–58; Wrzesiński 2008, 153; Gardela 2011, 39, 42–43; Matczak 2014, 440, 451, 456;	Głowa prawdopodobnie odcięta, załeczone złamanie prawej kończyny dolnej
11.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 4)	26/00	F	<i>maturus</i>	E-W	fragment żelaznego noża	Bojarski 2003, 22; Bojarski <i>et al.</i> 2010, 444–445; Gardela 2011, 39, 42–43; Matczak 2014, 440, 457	–
12.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 4)	131/01	M	<i>adultus</i>	NW-SE	brak	Bojarski 2003, 22; Bojarski <i>et al.</i> 2010, 479; Gardela 2011, 39, 42–43; Matczak 2014, 440, 457	–
13.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 4)	358/02	?	dorosły?	SE-NW?	fragment srebrnej monety przy prawej kończynie dolnej	Bojarski <i>et al.</i> 2010, 558; Matczak 2014, 440, 457	–
14.	Kaidus, woj. kujawsko-pomorskie (stan. 4)	383/03	M	<i>maturus</i>	NE-SW	brak	Bojarski <i>et al.</i> 2010, 566; Matczak 2014, 440, 457	–
15.	Lubień, woj. łódzkie	49	M	<i>adultus</i> (20–30)	E-W	żelazny nóż	Gardela 2012, 34–35; Kurasiniński, Skóra 2012, 37–38, 180	W marginalnej części cmentarzyska
16.	Lubień, woj. łódzkie	92	M	<i>adultus</i> (20–30)	E-W	none	Gardela 2012, 34–35; Kurasiniński, Skóra 2012, 37–38, 193;	W marginalnej części cmentarzyska. Zmarły miał <i>cribra orbitalia</i> oraz <i>sutura metopica</i>
17.	Lubień, woj. łódzkie	110	M	<i>maturus</i> (45–55)	E-W	żelazny nóż pod miednicą	Gardela 2012, 34–35; Kurasiniński, Skóra 2012, 37–38, 200	W marginalnej części cmentarzyska. Otwór w czaszce (ø 20–25 mm)
18.	Niemcza, woj. dolnośląskie	96	M	<i>maturus</i> (40–50)	?	żelazny nóż w okolicach kołan	Bal <i>et al.</i> 1982, 73; Żydok 2004, 47; Gardela 2012, 32–33	Być może związane kończyny dolne
19.	Poznań-Śródka, woj. wielkopolskie	23	?	<i>juvenis</i>	E-W	brak	Pawlak 1995, 115; 1998, 246, 251; Pawlak, Pawlak 2015, 53–54	–
20.	Poznań-Śródka, woj. wielkopolskie	285	prawdopodobnie M	<i>juvenis</i>	E-W	brak	Pawlak, Pawlak 2015, 54	W marginalnej części cmentarzyska, w miejscu gdzie znaleziono szereg innych grobów atypowych

cd. Tabeli 1

Lp.	Stanowisko	Numer grobu	Płeć	Wiek	Orientacja	Wypożażenie	Bibliografia	Komentarze
21.	Poznań-Śródka, woj. wielkopolskie	292	?	?	E-W	brak	Pawlak, Pawlak 2015, 54	W marginalnej części cmentarzyska, w miejscu gdzie znaleziono szereg innych grobów atypowych. Kończyny dolne zajęte w kolanach pod kątem prostym. Jama grobowa była znacząco krótsza niż wysokość zmarłego
22.	Sandomierz, woj. świętokrzyskie	9	?	?	?	?	Gąssowski 1969, 404–405; Staniszek 1998, 23–24; Gardela 2011, 39, 43	Grózbiorowy z dwoma osobnikami pochowanymi w pozycji na brzuchu
23.	Sandomierz, woj. świętokrzyskie	90	M	<i>maturus</i>	N-S	brak	Stanaszek 1998, 24; Żydok 2004, 48, 54; Gardela 2011, 39, 43	W marginalnej części cmentarzyska
24.	Starzewice, woj. mazowieckie	?	?	?	?	?	Miśkiewicz 2010, 141–142	–
25.	Stary Zamek, woj. dolnośląskie	110	F	<i>maturus</i>	E-W	ślady zielonej patyny na czaszce sugerujące obecność kabłączka skroniowego (zabytek nie zachował się)	Wachowski 1992, 19, 90–91; Żydok 2004, 48, 54; Gardela 2011, 39, 43–44	Zarejestrowano ślady po trzech „kol-kach”, ułożone w równych odstępach w poprzek jamy grobowej. Prawdopodobny pochówek żywcem
26.	Świelubie, woj. zachodniopomorskie	5	F	25-35	NE-SW	dwa nieokreślone przedmioty żelazne	Łosiński 1972, 27; Malinowska-Łazarczyk 1982(I), 109; Wrześniński 2008, 153; Gardela 2011, 39, 44	–
27.	Wawrzeńcycze, woj. małopolskie	157	?	<i>infans</i> II (10–12)	E-W	brak	Mazur, Mazur 2011, 426–427	Dziecko pochowane z kończynami dolnymi zgiętymi w kolanach i być może przywiązanymi do pośladków
28.	Wolin-Młynówka, woj. zachodniopomorskie	15(29)	M	<i>adultus</i>	N-S	brak	Wojtasik 1968; Żydok 2004, 48, 50; Wrześniński 2008, 153; Gardela 2011, 39, 45–46	Odcięta głowa, być może związane kończyny dolne
29.	Wolin-Młynówka, woj. zachodniopomorskie	31(96)	M	<i>maturus</i>	E-W	mały fragment ceramiki	Wojtasik 1968; Żydok 2004, 48, 50; Wrześniński 2008, 153; Gardela 2011, 39, 45–46	–
30.	Wolin-Młynówka, woj. zachodniopomorskie	189(349)	M	<i>adultus</i>	SE	brak	Żydok 2004, 48	Być może związane kończyny dolne

Pochówki na brzuchu w Polsce wczesnośredniowiecznej. Podobieństwa i różnice

W chwili obecnej korpus wczesnośredniowiecznych pochówków na brzuchu, które odkryto na terenach Polski, obejmuje około trzydzieści przykładów. Wśród tego typu grobów można dostrzec szereg podobieństw, ale istnieją pomiędzy nimi także pewne różnice.

W większości przypadków pochówki na brzuchu znalezione były na tak zwanych cmentarzyskach pozakościelnych (tzn. cmentarzyskach ułożonych w oddaleniu od kościołów lub innych miejsc chrześcijańskiego kultu). Zasadniczo są to pochówki mężczyzn (Ryc. 4–7), ale znane są przynajmniej cztery przypadki pochowania w ten sposób kobiet (Ryc. 2–3). Wiek większości zmarłych wynosił około 25–35 lat, ale odnotowano także szereg pochówków starszych osób, które również ułożono w grobie na brzuchu (ok. 40–50 lat). W Wawrzeńcicach odkryto natomiast, jak dotąd jedyny z ziem polskich, przypadek pochowania w ten sposób dziecka (10–11 lat).

Większość grobów, w których zmarłych pochowano na brzuchu nie zawierała żadnych przedmiotów, choć od tej reguły istnieje kilka wyjątków. Kobieta pochowana na cmentarzysku w Gwiazdowie miała trzy ołowiane kabłączki skroniowe, żelazny nóż w pochewce z brązowymi okuciami, ornamentowany pierścień brązowy i jeszcze jeden stosunkowo duży pierścień/kółko (średnica 2,4cm), być może wykonany ze srebra (Ryc. 2). W grobie dojrzałego mężczyzny, który pochowany został na cmentarzysku w Niemczy, znaleziono żelazny gwóźdź. Dwa groby z Lubienia zawierały żelazne noże, a w grobie kobiecym ze Świelubia odkryto niezidentyfikowane kawałki żelaza. Jeden z trzech grobów z Wolina zawierał mały fragment ceramiki.

Na terenie Polski pochówki na brzuchu stosunkowo rzadko wykazują dodatkowe cechy, które zwykle łączy się z praktykami atypowymi. Niemniej jednak, w kilku przypadkach domniemywano śladów dekapitacji. Wśród nich można wymienić grób 76 z Cedyni, grób 24/57 z Kałdusa oraz grób 15(29) z Wolina-Młynówki. Niektórzy ze zmarłych pochowanych na brzuchu mogli być złożeni do grobów w całunach lub ze związanymi nogami – takich zabiegów można próbować dopatrywać się w przypadku grobu 76 z Cedyni, grobu 12/2005 z Ciepłego, grobu 292 z Poznania-Śródki, grobu 157 z Wawrzeńcyc i grobu 189(349) z Wolina-Młynówki. Warto także zauważyć, że niektóre pochówki na brzuchu ułożone były w liminalnych/marginalnych częściach cmentarzysk – np. groby 49, 92 oraz 110 z Lubienia, groby 285 oraz 292 z Poznania-Śródki oraz grób 90 z Sandomierza. W przypadku grobu kobiecego ze Starego Zamku zarejestrowano także ślady po „drewnianych kołkach” (Ryc. 3), lecz nie jest do końca jasne czy służyły one przytrzymaniu kobiety w grobie, czy może spełniały one inną funkcję (np. jako element struktury wewnętrznej lub zewnętrznej grobu). Sądząc po pozycji zmarłej (w tym jej kończyn) istnieje prawdopodobieństwo, że została ona pochowana żywcem⁶.

⁶ Duma (2010, 116) wspomina o pochowaniu żywcem kobiety winnej śmierci dwojga swoich dzieci. Kobieta ta dodatkowo została przebita palem. Przypadek

Interpretacje pochówków na brzuchu w Polsce wczesnośredniowiecznej

Interpretacje pochówków na brzuchu z terenu wczesnośredniowiecznej Polski są często utrudnione, ze względu na fakt, że wiele z nich odkrytych zostało dość dawno temu i poziom ich dokumentacji nie pozwala na wyciąganie zbyt daleko idących wniosków⁷. Materiały archiwalne, do których miałem dostęp w różnych muzeach i jednostkach naukowych są często lakoniczne, a zachowana dokumentacja połowa jest bardzo ogólna i mało precyzyjna. Niektóre raporty lub publikacje podają, że na danym cmentarzysku znaleziono pochówek na brzuchu, ale brakuje planów, fotografii lub innych detali na ten temat (np. pochówki na brzuchu z Niemczy, Starczewic oraz Świelubia). Do najnowszych odkryć pochówków na brzuchu można zaliczyć te dokonane na cmentarzyskach w Ciepłym, Gieczu, Wawrzeńcyczach i Poznaniu-Śródcie, ale jak dotąd nie doczekały się one szczegółowej publikacji.

Jak wspominałem wcześniej, w większości prac naukowych wydanych w Polsce pochówki na brzuchu uznane były za należące do „wampirów”, a akt złożenia ciała do grobu twarzą do ziemi postrzegany był jako mający na celu praktyczne i/lub symboliczne zatrzymanie danej osoby w grobie (por. Żydok 2004). Niemniej jednak, w szeregu moich wcześniejszych studiów (Gardela 2011; 2012) starałem się pokazać, że pochówki na brzuchu z ziem polskich mogły sygnalizować znacznie szersze spektrum znaczeń:

- Pochówek na brzuchu mógł być dokonany na prośbę umierającej osoby, która w ten sposób chciała poprzez ten akt coś zakomunikować. Ważnym przykładem, choć z innego kręgu kulturowego, może być pochowanie na brzuchu Pepina Krótkiego, który w ten sposób chciał odpokutować za grzechy swojego ojca.
- Pochówek na brzuchu mógł być związany z szeroko rozpowszechnioną wiarą w tak zwane „złe oko” – magiczne spojrzenie umierającej lub martwej osoby, które mogło przynieść nieszczęście, a nawet śmierć. Idea złego oka znana była wśród Słowian i poświadczona jest w rozmaitych źródłach etnograficznych. Prawdopodobne jest, że była ona powszechna także wśród ludzi zamieszkujących ziemie polskie we wczesnym średniowieczu⁸.

ten miał miejsce w 1619 r. w okolicach Świdnicy i stanowić może interesującą, choć chronologicznie odległą, analogię do grobu ze Starego Zamku. Warto dodać, że Stary Zamek położony jest ok. 40 km od Świdnicy.

⁷ W niektórych przypadkach brak jest fotografii grobów atypowych, a ich plany są zachowane jedynie w formie dość schematycznych rysunków połowych. W szeregu dzienników badań (np. z wykopalisk w Cedyni), do których miałem dostęp, opisy grobów szkieletowych są bardzo lakoniczne i zawierają jedynie podstawowe informacje na temat układu szczątków i ewentualnie krótkie uwagi o przedmiotach, jakie towarzyszyły zmarłym.

⁸ Na temat idei złego oka wśród Słowian zob. Fischer (1921, 119–126); Kowalczyk (1968, 123–124); Pełka (1960, 161). Można przypuszczać, że była ona także

- Pochówek na brzuchu mógł odzwierciedlać obawę, że coś wejdzie lub wyjdzie z ciała przez rozmaite jego otwory (np. usta)⁹.
- Pochówek na brzuchu mógł wynikać z niedbałych lub szybkich ceremonii pogrzebowych (np. podczas epidemii).
- Pochówek na brzuchu mógł odzwierciedlać próbę pohańbienia zmarłych (a przy tym być może także członków ich rodziny, którzy uczestniczyli w pogrzebie).
- Być może w niektórych przypadkach pochówki na brzuchu stosowano wobec ludzi obcych w danej społeczności (np. pochodzących z odległych stron lub innych kręgów kulturowych). W ten sposób, być może, zaznaczano ich odmienność.
- Niewykluczone, że w niektórych przypadkach pochówek na brzuchu stanowi dowód na to, że daną osobę pochowano żywcem. Jak dotąd, w tym świetle postrzegać można jedynie grób kobiety ze Starego Zamku (Ryc. 3).

Jak widzimy, pochówki na brzuchu można interpretować na różne sposoby i biorąc pod uwagę ich różnorodność wydaje się, że w Polsce wczesnośredniowiecznej nie było jednej tylko idei, która stała u ich podstaw.

Chociaż jestem zasadniczo sceptyczny wobec argumentów wcześniejszych badaczy na temat istnienia wiary w „wampiry” na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu, nie wykluczam możliwości, że *niektóre* z pochówków na brzuchu dokonywane były z obawy przed żywymi trupami (lecz nie konkretnie „wampirami” – tzn. istotami o tej właśnie nazwie). W tym kontekście należy zauważyć, że opisy tego typu praktyk można odnaleźć w dziewiętnastowiecznym oraz dwudziestowiecznym folklorze oraz w pracach prominentnych polskich etnografów, takich jak na przykład Adam Fischer (1921, 355–356), Bonifacy Zielonka (1957), Oskar Kolberg (1967, 270) oraz Wojciech Łysiak (1993). Konieczne jest jednak podkreślenie, że w żadnym z tych źródeł nie pada słowo „wampir”:

- Adam Fischer pisze, że w Białobrzegach samobójcę powinno pochować się na brzuchu z obciętą głową położoną pomiędzy nogami. Co ciekawe, Fischer zauważa, że samobójca chowany jest w ten sposób w trumnie.
- Bonifacy Zielonka omawia dokument znany jako *Casus de Strigis*, który opisuje niezwykle wydarzenia, jakie miały miejsce w 1674 r. w Trzeszawie. Mężczyzna, który powstał z grobu dusił innych ludzi i pił ich krew. Lokalna społeczność uznała go za strzygę. Wkrótce ksiądz nakazał rozkopać grób oraz obrócić ciało mężczyzny twarzą do ziemi. Niestety, działanie to nie pomogło i zmarły nadal nawiedzał żywych. Wobec tego grób otworzono ponownie, a zwłokom obcięto głowę.

znana wśród wczesnośredniowiecznych Skandynawów, co sugeruje szereg staronordyckich źródeł pisanych oraz materiały archeologiczne – zob. szerszą dyskusję w Gardela (2013, 104, 105–107, 116). Międzykulturowe studia nad złym okiem zawarte są w pracach Hocart (1938); Dundes (1991).

⁹ W słowiańskich wierzeniach ludowych ludzka dusza związana była z oddechem i mogła opuszczać ciało (lub wchodzić do ciała) poprzez usta lub inne otwory (np. przez nos w trakcie kichania). Na ten temat zob. Pełka (1960, 162).

- Wojciech Łysiak wspomina o zwyczaju polegającym na obróceniu domniemanego żywego trupa twarzą do ziemi, po wtórnym otwarciu jego grobu. Wspomina on także, że aby zatrzymać taką osobę w grobie, czasem na szyi kładziono sierp, a pomiędzy zęby wkładano monetę.
- Ciekawą historię zanotował również Paweł Szymański (2008). Wspomina on o nietypowym pogrzebie z 1914, którego świadkiem, jako dziecko, była jego babcia – Rozalia Szymańska. Zmarłym był mężczyzna znany jako Frelek, który był starym kawalerem i domokrażcą. Po jego pogrzebie zaczęły się dziać dziwne rzeczy – psy pouciekały na pola, a nocą słychać było różne odgłosy. Zaniepokojony tym wszystkim lokalny ksiądz postanowił otworzyć grób. Okazało się, że mężczyzna leżał w trumnie twarzą do ziemi i „zjadał się”, ponieważ jego palce były poobdzierane ze skóry. Widząc to, postanowiono odciąć mu głowę rydlem. Aktowi temu towarzyszyła modlitwa księdza.

Chociaż podobne opisy nierzadko wykorzystywane były do wyjaśnienia fenomenu pochówków na brzuchu w Polsce wczesnośredniowiecznej, i w ich świetle interpretowano takie osoby jako „żywe trupy” (wampiry), zwykle pomijano jeden bardzo istotny szczegół. W większości przekazów folklorystycznych, które są mi znane (za wyjątkiem opisów nt. traktowania samobójcy u Fischera i na temat Frelka w przekazie Szymańskiego) akt ułożenia zmarłej osoby na brzuchu dokonywany jest dopiero *po otwarciu grobu*, a nie w trakcie pierwszego pogrzebu. Ponadto, oprócz ułożenia ciała na brzuchu, czasem zmarłym obcina się głowę lub kładzie się na ich szyi ostry przedmiot (np. sierp). Na podstawie omówionych wyżej przykładów widzieliśmy, że niektóre z wczesnośredniowiecznych pochówków na brzuchu z terenów Polski mogą nosić ślady dekapitacji, ale nie ma żadnych dowodów na to, że obcięcie głowy dokonano *post-mortem* i po wtórnym otwarciu grobu¹⁰. Wszystko wydaje się wskazywać na to, że zmarłych od razu pochowano na brzuchu (i ew. wcześniej obcięto im głowy), co pozwala nam wątpić czy rzeczywiście mamy tu do czynienia z chęcią zatrzymania w grobie żywego trupa. Oczywiście, możliwe jest przypuszczenie, że owych zmarłych pierwotnie pochowano gdzieś indziej (w normatywny sposób, na wznak) i dopiero po jakimś czasie ekshumowano i złożono ich zwłoki w całkowicie innej jamie grobowej na brzuchu – nie da się jednak tego udowodnić za pomocą metod archeologicznych. Omówione wyżej problemy wskazują, że nie ma pełnej zgodności pomiędzy przekazami etnograficznymi, a materiałami archeologicznymi z okresu wczesnego średniowiecza. Wobec tego powinniśmy być znacznie ostrożniejsi w naszych interpretacjach. Szeregu nowych i interesujących perspektyw w odniesieniu do omawianych tu zagadnień mogą dostarczyć przykłady pochówków na brzuchu z innych kręgów kulturowych. Warto zatem pokrótce je omówić.

¹⁰ Wstępna analiza wtórnie otwartych grobów z ziem polskich została niedawno opublikowana w pracy Gardela, Kajkowski, Szczepanik (2015). Warto zaznaczyć, że żaden z wtórnie otwartych grobów znanych autorom nie należał do osoby pochowanej na brzuchu.

Perspektywy porównawcze

Najnowsza publikacja Caroline Arcini (2009) jest jednym z najbardziej szczegółowych, międzykulturowych studiów fenomenu pochówków na brzuchu. Badaczka ta zauważa, że pochówek na brzuchu to zwyczaj traktowania zmarłych, który ma bardzo dawną genezę, a najwcześniejszy przykład zarejestrowany został na terenie Czech i datowany jest na epokę kamienia (Arcini 2009, 187–188). Arcini podkreśla, że wśród badaczy panuje często niesłuszne przekonanie, że pochówki na brzuchu są bardzo „wyjątkową” praktyką – tego typu tezy wynikają z faktu, że nie podejmowane były wcześniej próby omówienia ich w sposób systematyczny i w różnych kontekstach kulturowych. Badania Arcini (2009, 288) pokazują, że pochówki na brzuchu nie są czymś nadzwyczajnym i znalezione były na przynajmniej 215 stanowiskach na całym świecie, a całkowita liczba osób potraktowanych w ten sposób wynosi przynajmniej 600. Autorka ta stworzyła także bazę danych tego typu pochówków, którą wkrótce można będzie poszerzyć również o pochówki na brzuchu z wczesnośredniowiecznej Polski (Tabela 1). Dzięki wnikliwym analizom omawianych grobów Arcini zaobserwowała szereg ogólnych tendencji:

- Zarówno mężczyźni, kobiety, jak i dzieci chowane były na brzuchu.
- Większość osób pochowanych na brzuchu złożonych jest do grobów pojedynczych, ale okazjonalnie pojawiają się one także w grobach podwójnych lub masowych.
- Groby, w których zmarłych pochowano na brzuchu są zwykle dość płytkie i nie zawierają żadnych darów grobowych. Znane są jednak pewne wyjątki (por. Toplak 2015).
- Pochówki na brzuchu często są odizolowane od innych na danym cmentarzysku, ale mogą też występować w skupiskach. Zdarza się również, że występują one w liminalnych/marginalnych częściach cmentarzysk.
- Częstotliwość pochówków na brzuchu zaczyna wzrastać od okresu rzymskiego do końca epoki wikingów.

Dokonana przez Arcini szczegółowa analiza pozwoliła jej na zaproponowanie szeregu wariantów interpretacyjnych dla pochówków na brzuchu. Warto zacytować i pokrótce omówić te interpretacje, ponieważ w interesujący sposób wspomagają one niektóre z moich wcześniejszych wniosków. Zdaniem Arcini pochówki na brzuchu należeć mogły do:

- *przestępców i więźniów*. Taką interpretację sugerują obcięte głowy i związane kończyny lub kończyny dolne zgięte w kolanach i przywiązane do pośladków. Niejasne jest jednak jakie rodzaje przestępstw mogły prowadzić do pochówku na brzuchu, a większość osób pochowanych w ten sposób nie ma żadnych śladów obrażeń na kościach (nie wyklucza to jednak możliwości, że zostali oni uśmierceni w trakcie egzekucji – wszak mogli być np. uduszeni, dźgnięci jakimś ostrym narzędziem lub zatruci). Argument, że więźniowie mogli być chowani na brzuchu podparty jest znaleziskami z cmentarza przy Oxford Castle datowanego na XVI–XVII w.

- Wśród pochowanych na brzuchu była tam również osoba niepełnoletnia, której nogi dodatkowo związane. Stanowi to ciekawą analogię (choć chronologicznie znacznie młodszą) do grobu dziecięcego z Wawrzeńczyc
- *dzieci, które chciały odpokutować za grzechy swoich rodziców lub za czyny ludzi niemoralnych.* Idea ta jest dobrze poświadczona przez najstarsze źródło pisane dotyczące pochówku na brzuchu (tzn. pochówek Pepina Krótkiego, który w ten sposób pragnął odpokutować czyny swego ojca). Arcini zauważa, że niektóre z dzieci pochowanych na brzuchu mogły być wykluczone ze społeczności ze względów religijnych, na przykład dla tego, że zmarły przed otrzymaniem sakramentu chrztu
 - *osób, którym wyprawiono niedbały pochówek oraz samobójców.* Grzebanie samobójców na brzuchu poświadczane jest w dwudziestowiecznej Korei, gdzie kobiety, które nie chciały żyć w ściśle patriarchalnym społeczeństwie, postanowiły się zabić. Aby zaznaczyć ich odmienność i niezwykłą śmierć, postanowiono pochować je twarzą do ziemi
 - *osób, które zmarły poza domostwem lub we śnie*
 - *osób rannych*
 - *osób pochowanych żywcem.* Prócz intencjonalnych aktów pochowania żywcem, mogło się zdarzyć, że przez przypadek do grobu złożono jedynie pozornie martwą osobę, która po jakimś czasie przebudziła się i bezskutecznie usiłowała wydostać się na zewnątrz
 - *osób z nadnaturalnymi zdolnościami.* W przypadku pochówków specjalistów od rytuałów (ang. *ritual specialists*; tzn. osób zajmujących się magią, praktykami kultowymi itd.) powodem grzebania ich na brzuchu mogła być obawa, że coś wydostanie się z ich ust. Jak widzieliśmy, tego typu wierzenia mogą mieć także swoje odzwierciedlenie w świecie słowiańskim i dotyczyć osób, które postrzegano jako mające dwie dusze
 - *osób o niskim statusie*

W finalnej części swojego studium na temat pochówków na brzuchu z różnych okresów chronologicznych i rozmaitych kręgów kulturowych, Arcini (2009, 196) pisze, że „nie znalazła jak dotąd żadnego poświadczenia, że tego typu pochówki były pozytywnie waloryzowane, zarówno w odniesieniu do zmarłych, jak również ich rodzin”. Ponadto zauważa ona, że w Wielkiej Brytanii, odnotować można rosnącą liczbę tego typu pochówków w okresach nasilonych transformacji społecznych (np. migracji) i że mogą one potencjalnie odzwierciedlać społeczne oraz religijne napięcia, a także (nie zawsze pokojowe) interakcje. Arcini podsumowuje swoje obserwacje następującymi słowami:

Wszystko wskazuje na to, że [pochówek na brzuchu] to kolektywny i podświadomy sposób traktowania osób, które w jakiś sposób odstawały od norm przyjętych w danej społeczności. W zależności od kontekstu historycznego mogło to oczywiście wynikać z różnych powodów, ale zauważalny jest jasny wzorzec wskazujący na to, że pochówki na brzuchu stosowano wobec tych, którzy byli inni.

Konkluzje i przyszłe perspektywy badań nad pochówkami na brzuchu w Polsce wczesnośredniowiecznej

Niniejsze studium pochówków na brzuchu z wczesnośredniowiecznej Polski dowodzi, że w porównaniu z innymi typami tzw. grobów atypowych z tego obszaru (np. przykrywanie zmarłych kamieniami, dekapitacja itd.), tworzą one dość dużą i zróżnicowaną grupę. Synteza wszystkich zebranych tutaj przykładów wskazuje, że są pomiędzy nimi pewne podobieństwa, szczególnie w zakresie płci i wieku zmarłych, ale istnieje też szereg różnic. Kiedy pochówki na brzuchu porównamy z przykładami tego typu praktyk z innych kontekstów kulturowych i rozmaitych okresów chronologicznych, jasnym okazuje się, że sygnalizowały one jakąś „odmienność” zmarłych. Niemniej jednak, zdając sobie sprawę z wielości znaczeń jakie można przypisywać pochówkom na brzuchu, wydaje się wątpliwe, aby wszystkie one należały do domniemanych „żywych trupów”. Spektrum interpretacji, jakie można dla nich zaproponować jest zdecydowanie szersze. Moim zdaniem istnieje duże prawdopodobieństwo, że niektóre z tego typu pochówków należały do samobójców lub przestępców (szczególnie tyczy się to grobów znalezionych w liminalnych/marginalnych częściach cmentarzysk i/lub takich gdzie zmarli mają związane kończyny i/lub ślady dekapitacji). Inne przypadki grzebania zmarłych w pozycji odwróconej mogły stanowić wyraz aktu pokutnego. Niestety, z uwagi na często niewystarczający poziom dokumentacji wczesnośredniowiecznych pochówków na brzuchu z ziem polskich, ich interpretacja jest często utrudniona. Pozostaje tylko mieć nadzieję, że kiedy odnalezione zostaną nowe przykłady tego typu grobów, niniejszy artykuł zainspiruje badaczy do poświęcenia im nieco więcej krytycznej uwagi.

Podziękowania

Moje badania archiwalne były możliwe dzięki życzliwej pomocy wielu osób, którym pragnę w tym miejscu złożyć serdeczne podziękowania: mgr Magdalena Felis (Muzeum Archeologiczne w Poznaniu), mgr Magdalena Jakóbciewicz (Muzeum Regionalne w Cedyń), dr hab. Andrzej Janowski (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Szczecin), dr Tomasz Kurasieński (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Łódź), dr Jerzy Sikora (Instytut Archeologii, Uniwersytet Łódzki), dr Łukasz Maurycy Stanaszek (Państwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa). Za cenną pomoc dziękuję także Robertowi Zelmachowiczowi oraz mgr Magdalenie Rzucek.

Niniejszy artykuł powstał w ramach projektu *Zła śmierć we wczesnym średniowieczu. Pochówki atypowe z ziem polskich w perspektywie porównawczej*, który finansowany jest ze środków Narodowego Centrum Nauki (DEC-2013/09/D/HS3/04452). Autor wsparty jest także finansowaniem Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (FNP).

